

ÁDÁM Zsófia –
SZEMES Botond

A forma története

(David E. Wellbery kurzusa
az ELTE BTK-n,
2017. szeptember 18–21.)

David E. Wellbery egy újabb, rövid írásában úgy jellemzi az irodalomtudomány jelenlegi helyzetét, mint amelyben az elméletalkotásnak és a különböző teóriákra alapozott interpretációknak csökken a szerepe: „Az elméletek az alapozás és az összegzés kettős státuszával bírnak, és mindkét szempontból gátolják a folyamatban lévő gyakorlatot.” Még saját, 1985-ös elméleti vállalkozásával kapcsolatban is arra a következtetésre jut, hogy napjainkban egy kortárs elméleteket bemutató kötet bizonyára kevésbé volna hasznosítható. Véleménye szerint ez nem azért van így, mert az általa összeállított kötetben „megjelenített elméleteket jobbak váltották le, hanem azért, mert már nem vesszük sok hasznát az irodalomtudomány elméletének. Senkinek sincs ideje rá.”¹ Ugyanakkor Wellbery egyáltalán nem hagy fel az értelmezéssel, sőt értelmezéseit gyakran általános következtetésekre is kifuttatja, de mindig megmarad a szoros olvasás általa „kifejlesztett”, csak rá jellemző, elméleti iskolákba nem besorolható gyakorlatánál.² Nem véletlen, hogy fő kutatási területe Goethe — „sok mindennel foglalkozom, de azt szeretném, ha a síromon az állna: Goethe-kutató”, hangzott el a kívánság a kurzus elején —, az a Goethe, akire hivatkozva felvezette elemző módszerét: „A legtöbb ez lenne: megérteni, hogy minden tény — már elmélet.”³

¹ David E. WELLBERY: *Irodalomtudomány: Személyes észrevételek*, ford.: KERESZTES Balázs, Kalligram, 2017/7–8, 40.

² Erről bővebben lásd: KELEMEN Pál – TÓTH-CZIFRA Júlia: *Figyelem, elegancia és precizitás: David E. Wellbery írásai elé*, Kalligram, 2017/7–8, 12–21.

³ Johann Wolfgang GOETHE: *Maximák és reflexiók*, ford.: TANDORI Dezső = Uő.: *Antik és modern*, Gondolat, Budapest, 1981, 819. A *Wilhelm Meister* vándoréveiből származó maxima a teljes egészében így hangzik: „A legtöbb ez lenne: megérteni, hogy minden tény — már elmélet. Az ég kékje a kromatika alaptörvényét közli velünk. Ne keressünk semmit a jelenségek mögött: ezek maguk a tan.”

Ezzel a mondattal jól jellemezhetjük a 2017. szeptember 18. és 21. között az ELTE-n, *Goethe's Poetics of Form and the Problem of Form in Contemporary Literary Studies* címmel tartott mesterkurzust,⁴ amely valóban komoly szellemi kalandot jelentett és élénk vitákat eredményezett. Az alkalmakon a Wellbery által prezentált Goethe-elemzések mindig a *formából* kiindulva jutottak el összetett interpretációkhoz. Wellbery fontos irodalomtörténeti megállapítása ugyanis, hogy a 19. század fordulóján a forma fogalmának új elképzelése terjedt el, amely sem absztrakt kategória nem volt, mint később a formalisták esetében, sem valamiféle statikus megformáltságot nem jelentett, mint a 19. század előtti elméletekben.⁵ Ezzel szemben a goethei forma a szöveg konkrét megvalósulását, de főleg ennek a megvalósulásnak a folyamatát jelöli, amely magában hordozza az egyedit és annak általános logikai struktúráját is. Nehéz volt különbséget tenni e történeti képződmény és Wellbery saját interpretációs gyakorlata között, hiszen bemutatásában mindig a konkrét szöveghelyek bomlottak ki — az oktató tudományos retorikájának megfelelően — mintegy maguktól mind nagyobb struktúrákká. Ám ez a megfelelés a goethei tan és Wellbery értelmező gyakorlata között indirekt módon azt is bizonyította, milyen jól applikálható Goethe gondolatrendszere a kortárs irodalomtudományra. Jellemző módon mindez kevésbé az elméleti bevezetőben, hanem inkább a „folyamatban levő gyakorlat” során vált igazán érzékelhetővé, hiszen az egyes szemináriumok lenyűgöző példáit adták Goethe munkásságának termékeny újragondolására.

Az első alkalommal *Az ifjú Werther szenvedései* című levélregény nyitólevelét vizsgáltuk. Feltűnő, hogy az itt található bekezdések között nincsen komolyabb szemantikai kapcsolat, sőt az első kettőben említettek (Leonóra elhagyása és egy örökösödési ügy) nem is kerülnek többé szóba a műben — legalábbis tematikus szinten. Az első levél egyes bekezdéseiben kirajzolódó struktúrák azonban a regény egészének legfontosabb mozzanatait hordozzák, vagyis úgy tűnik, az egész regény felépítése és központi kérdései az első két oldal bekezdéseiből mintegy organikusan bomlanak ki. Az első bekezdés egy szerelmi háromszög leírása, amelyben ketten egy szociokulturálisan szabályozott erotikus kapcsolatban állnak egymással, míg egy harmadik fél (Leonóra) egy szó szerint kimondhatatlan, társadalmilag kódolható, egyúttal leküzdhetetlen vágy foglya marad. Könnyű belátni: a társas élet kettős kódolása (kimondható és kimondhatatlan) a regény egyik központi tétele, hiszen a kimondhatatlanság elszigetelt kommunikációs helyzete jelöli ki később Werther pozícióját is a Lottéhoz fűződő viszonyában. Wellbery felhívta a figyelmet az első levelet megelőző szerzői bevezetőre, ahol a szerző magát az olvasót idézi meg elzárt, magányos karakterként („És te, jó lélek, aki ugyanúgy vergődsz, mint ő...”), aminek kapcsán felmerült a csoportban a kérdés: vajon a kettős társadalmi kódolás érvényes-e a regény olvasására is? Vagyis létezik-e a könyvről egy szociokulturálisan meghatározott beszédmód, és egy ezekben nem artikulálható személyes viszony? Utóbbit

a regény megjelenését követő — történetileg nem egyértelműen bizonyított — olvasói öngyilkosságok erősíteni látszanak. Érdekes összefüggésekre juthatunk e kérdés kapcsán, különösen, ha figyelembe vesszük a 19. századra kialakuló, a barátság és a szeretet mintájára működő olvasásmódellet történetét is.⁶ A közös olvasás azonban a szöveg alakulását követte nyomon: a második bekezdésben felmerülő örökösödési félreértés szintén egy strukturálisan fontos témát vetít elő — a múlttól elszakított szubjektum helyzetét. Az időbeliség különböző koncepciói ugyanis a szövegben végig fontos feszültségként jelennek meg, amiben a hagyomány megszakítója egyenesen a gonosz képét ölti. A harmadik bekezdésben Werther rövid tájleírását vágyprojekcióként értelmeztük, ami ismét kapcsolatba állítható Lotte iránti szerelmével. Ugyanígy karakterének alapjellemezője, ám az előző bekezdés ellentettje az a negatív kivetülés, amely a szomszédos kert elfoglalásának képzetében érzékelhető a negyedik bekezdésben. A hozzászólások ennek bibliai és kultúrtörténeti vonatkozásait is felvillantották, ami által még összetettebb következtetésekre juthattunk a csupán négy rövid bekezdést tartalmazó első levél olvasásakor. Igazán meggyőzőnek bizonyult Wellbery érvelése, mely szerint az első levélben megjelenő főbb témák és struktúrák kibomlásából épül fel a regény egésze, ami a goethei formafogalom elemi példáját adja.

A forma fogalom árnyalásában érdekes módon Goethe *Színelmélete* segített minket. A *Farbenlehre* alapja ugyanis nagyon hasonló a kurzuson gyakorolt eljáráshoz: fő tétele, hogy a tudományos megközelítéssel szemben (a szín terjedése különböző közegekben) az egyedi tapasztalásból kell kiindulni, vagyis abból, ahogy a jelenség adódik az ember számára, és nem a külső fizikai világ magyarázatából. A fenomenológiai gondolkodás e preformációja a kanti rendszerrel vitatkozva hisz az úgynevezett *intuitív megértésben*, és arra az egyszerű mindennapi élményre alapoz, hogy lehunyt szemmel is láthatunk színeket. Az ilyen benyomásokra támaszkodva rajzolja fel Goethe híres színekörét, amelyben ismét ráismerhetünk a forma jellemző tulajdonságára: a különböző, heterogén elemekből összeálló egység képzetére. A természet ugyanis magában hordoz egyfajta egységet, egy belső szabályt, ami azonban nem elvont ideákat jelent, hanem mindig konkrét formák épp megvalósuló szemléleti egységét. A növénynek a magtól a virágon át ismét a magig tartó fejlődése szemlélteti ezt a folyamat-egységet, amely Goethe egyik legfontosabb terminusával, a *metamorfózissal* írható le. A morfológia (tulajdonképpen: metamorfózistan) számára a forma a formai egység belső keletkezésének folyamatát jelenti. Ezzel ismét a művészetekhez, szorosabban az irodalomtudományhoz kerültünk közelebb: Wellbery csak sejtette a későbbi diszkussziót meghatározó megfeleltetést a goethei természet- és művészetfelfogás

⁴ Ld. <http://www.btk.elte.hu/babits>.

⁵ Részletesebben lásd: David E. WELLBERY: *Forma és eszme: Egy 1800 körüli fogalmi mező vázlatja*, ford.: ZSELLÉR Anna, Kalligram, 2017/7–8, 77–94.

⁶ Ehhez lásd: STEFFEN MARTUS: *Filo-logika = Metafilológia 2.*, szerk.: KELEMEN Pál – KULCSÁR-SZABÓ Ernő – TAMÁS Ábel – VADERNA Gábor, Ráció, Budapest, 2014, 802–828.

között. Hiszen mindkét esetben a konkrét forma foglalja magában azt a logikai struktúrát, amely a létrejövés folyamatát jelenti — amely által egy kimeríthetetlen teljesség formálódik meg.⁷ Ennek kapcsán a hozzászólók felvetették a lehetőséget, miszerint a *Természet* című töredék *ars poeticaként* is olvasható. Innen nézve válik láthatóvá az egység magában Goethe életművében is: mind irodalmi, mind tudományos, mind kritikai munkássága a természet kimeríthetetlen alakulásának és egységességének a szemléletéből áll, az alkotó feladatát az ehhez a folyamathoz hasonló működő teremtés aktusában jelöli ki.

Külön meg kell említenünk, hogy a kurzus sikerét a prezentációkat követő beszélgetések és hozzászólások biztosították, amelyek során többször olyan kérdésekhez jutottunk el, amelyek túlmutattak az adott szeminárium keretein. Ahogyan a *Werther* első levelének bekezdései, úgy a szemináriumok is megalapoztak egy, az életmű egészére érvényes értelmezési keretet, amelynek jövőbeni megvalósításai immár a résztvevők feladata lesz.

A harmadik napon az *Egmont* című drámában megjelenő politikai magatartásformákat vettük szemügyre. Igazán tanulságos volt a drámát Goethe korának politikai viszonyrendszerébe ágyazva olvasni. A beszélgetés dilemmáját főként a címszereplő bukásának értelmezése adta, mivel felmerült, hogy a politikálástól mentes, naiv bukás politikai tettként is értelmezhető. Ez az ülés volt a sorban az utolsó, amely konkrétan Goethe-életművel foglalkozott. De ez volt az az alkalom is, amelyen egészen világossá vált az önmagából kibomló, és a kibomlásának saját törvényszerűségeit is szemléletesen tevő forma elképzelése Goethénél. Egmont alakja ugyanis ennek az antiplatonikus modellnek a megtestesítője. Amíg szereplői ellenpárja, Alba tervez, majd a (politikai) tervet végrehajtja, addig Egmont politikai naivitása épp abban áll, hogy ez a kettősség nem jellemző rá: amikor cselekszik, már meg is valósítja azt a tervet, amely a cselekedettel együtt megnyilvánul, de amely a cselekvés végrehajtása előtt nem bírt pozitív létezővel. Ahogy egyik embere jellemzi őt: Egmont azért legyőzhetetlen célba lövésben, mert ő nem azt teszi, hogy először céloz, majd azt követően lő (és esetleg talál), hanem az ő nyílvevője úgy mond az új felemelésének pillanatában már célba is talált. Cselekvése anélkül éri el célját, hogy ez a cél előzetesen megfogalmazódott volna. „Nincs titok” — mondja magáról egy helyütt.

A csütörtök délelőtti előadás az irodalomtörténet-írás szer-teázó kérdéseivel foglalkozott. Wellbery felhívta a figyelmet arra, hogy egy angol nyelvű németirodalom-történetnek nem pusztán az a feladata, hogy az angolszász közönség számára bemutatassa a német irodalmat. Mégpedig azért, mert az angol mint világnyelv sokkal szélesebb réteget szólít meg, így a germanisztika legújabb irányai és eredményei ma tulajdonképpen az angolszász irodalomtudomány közvetítésével jutnak el a világ számos pontjára — ahogy eljutott hozzánk is a kurzus keretei között. Ezzel összefüggésben megjegyzendő, hogy miközben mi még mindig nemzeti irodalomtörténeteket írunk, szerzőink valójában nemzetközi környezetben alkotnak és hatnak. Richardson *Clarissája* például nagyobb hatástörténettel bír a német iro-

lom alakulásában, mint számos német nyelvű szöveg. Ezeket szem előtt tartva a világirodalom [*Weltliteratur*] Goethétől származó fogalma válik fontossá a lokális vagy nemzeti irodalomtörténetek esetében is.

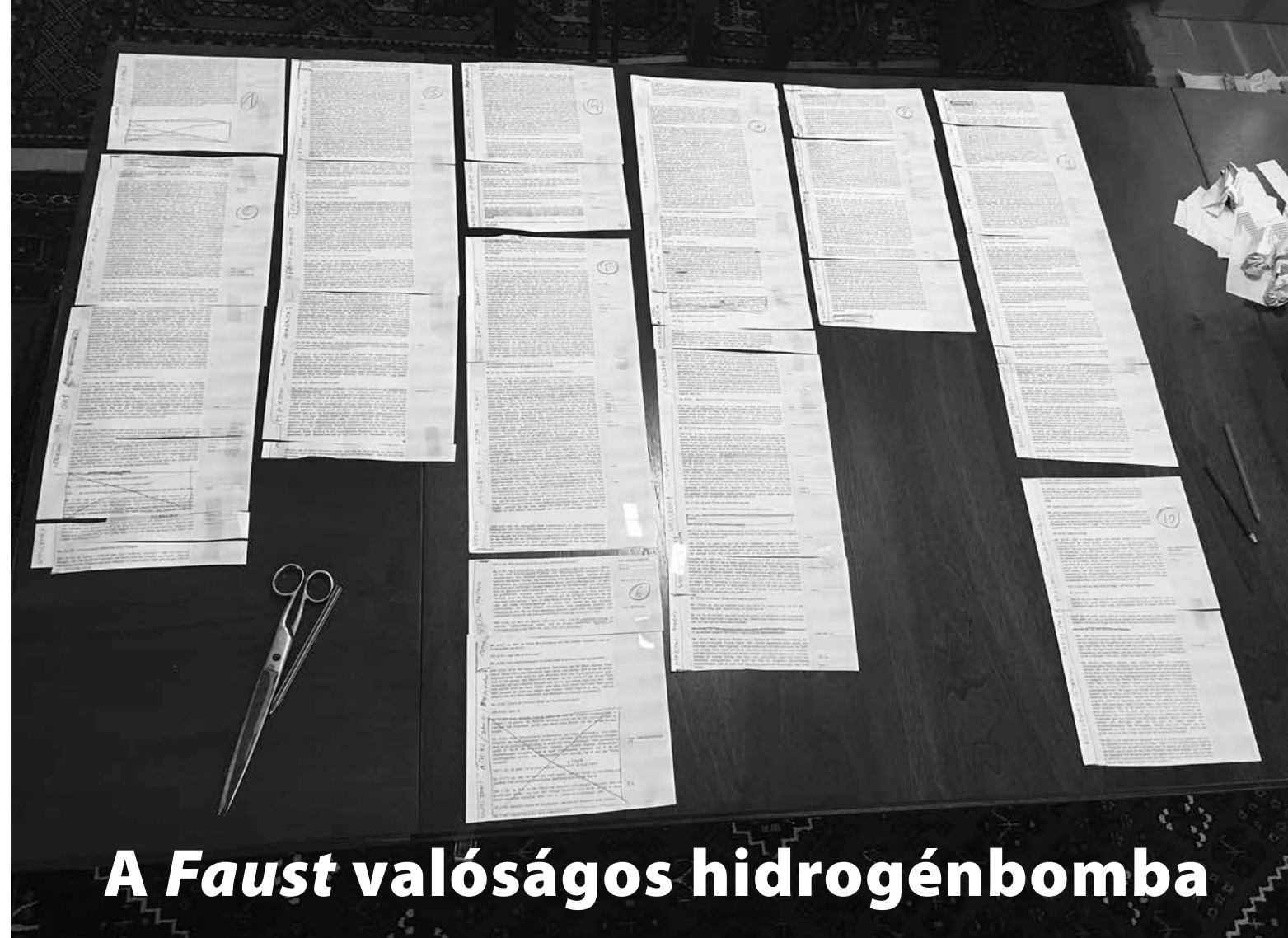
Az utolsó ülés a *hangulat* [*Stimmung*] fogalmáról szólt. Az oktató mindjárt a bevezetőjében fontos gesztust gyakorolt: a hangulat fogalomtörténetéről írt szócikkében⁸ korábban jóslattal ellentétben ma kénytelen belátni, hogy jóslata egyáltalán nem vált be: a fogalom szemantikája és tudományos teherbíró képessége nem merült ki végleg a 2000-es években, hanem nagyon is új erőre kapott. Wellbery jelezte, hogy már maga a német szó is különleges, amennyiben gyakorlatilag lefordíthatatlan. Az angol *mood* például nem hordozza magában a *tune* zeneiséggel kapcsolatban álló jelentésárnyalatait. A *hangulat* kérdésköre — irodalomtörténeti jelentősége mellett — attól válik rendkívül izgalmassá, ahogyan ellentétes fogalmakat képes magába sűríteni. Hiszen a szubjektivitás és az objektivitás egyszerre jelenik meg benne: a *Stimmung* mindig jelenti az individuum saját irányultságát és egyben a külvilág körülményeit, tehát egyfajta kollektivitást is. Fenomenológiai szempontból a külső és a belső ilyen átjárhatósága teszi sajátossá és érdekessé. További fontos mozzanat, a *hangulat* nem intellektuális karaktere. Míg az olyan viszonyulások, mint a beszéd vagy a figyelem, intencionálisak, addig a *Stimmung* nélkülözi ezt a fajta szándékoltságot, más szóval pre-intencionális: ahogyan az a különböző nyelvekben is érzékelhető, „es befällt uns”, „it takes hold of us”, vagyis hatalmába kerít minket. (A magyar kifejezés már implikálja azt az aspektust is, amelyet Wellbery a *Stimmung* veszélyes politikai hatalmának nevezett.) Ezzel ismét az elméletalkotással szemben meghatározott irodalomtudományos praxis került előtérbe.

A kérdések során kitértünk arra is, hogy értelmezhető-e a *hangulat* formaként. Strukturális hasonlóságuk ugyanis abban áll, hogy mindkét fogalom olyan dolgot jelöl, amiről nem igazán tudjuk megmondani, micsoda, mégis a különböző részek összetartásáért felelős. Végezetül megvizsgáltuk a terminus alkalmazhatóságának határait is, és feltettük a kérdést, hogy ennek az általános esztétikai tapasztalattá tágitott fogalomnak mennyi relevanciája van olyan kulturális produktumok megértésében, mint pl. a Holokauszt-irodalom, amelynek gyakori célja az olvasó elidegenítése. Ám Wellbery felhívta rá a figyelmet, hogy az elidegenítés tulajdonképpen logikailag előfeltételezi a tárgyhoz való olyan bensőséges viszonyt, melyet szintén a *Stimmung* fogalmával jellemeztük.

A jó hangulatú workshop egyszerre specifikus és tág horizontja tehát — talán ebből a rövid jelentésből is kiténik — igazán ösztönzően hatott az átalakulóban levő irodalomtudomány fiatal művelői számára.

⁷ Ehhez lásd Goethe elemzését a Laokoón szoborcsoportról: Johann Wolfgang GOETHE: *A Laokoön-szobor*, ford.: GÖRÖG LÍVIA = UŐ.: *Antik és modern*, Gondolat, Budapest, 1981, 196–203.

⁸ David E. WELLBERY: *Hangulat*, ford.: ZSELLÉR ANNA, Kalligram, 2017/7–8, 49–76.

A Faust valóságos hidrogénbomba

Beszélgetés David E. **WELLBERY**vel és **MÁRTON** Lászlóval
Goethéről, a *Faust*ról és
az irodalmi forma jelentőségéről

David E. Wellbery, a Chicagói Egyetem germanisztikaprofesszora, a világ egyik vezető Goethe-kutatója 2017 szeptemberében mesterkurzust tartott *Goethe's Poetics of Form and the Problem of Form in Contemporary Literary Studies* címmel az ELTE-n. A vendégoktatóval és a teljes *Faust*ot a közelmúltban magyarra átültető Márton Lászlóval a kurzus alkalmából Kelemen Pál és Tóth-Czifra Júlia beszélgetett.^{1*}

David Wellbery: Mielőtt belevágunk, elmesélhetek egy történetet? Egy személyes tapasztalatot az interjúval mint műfajjal? 1985-ben adtam ki az *Irodalomtudományi pozíciók* (*Positionen der Literaturwissenschaft*) című kötetet. Vettem egy Kleist-elbeszélést, *A chilei földrengést*, és megkértem nyolc irodalmárt, hogy írjanak róla. Ezek az emberek különböző módszertani pozíciókat képviseltek, és az volt a feladatuk, hogy ugyanazt a szöveget elemezve mutassák be ezeket. A közös tárgy által kellett az elemzéseknek összehasonlíthatóvá válniuk. Akkoriban a Stanford Egyetemen dolgoztam, és kollégám volt René Girard, aki ebben az időben még teljesen ismeretlen volt Németországban. Őt is felkértem. Tulajdonképpen nem is ismerte Kleistet, de nekiült, és végigragta magát az összes elbeszélésén. Aztán kijelentette, hogy bokros teendői miatt tanulmányt írni nem tud, de csinálhatunk egy interjút. Elzarándokoltam hát hozzá egy magnetonnal, és beszélgettünk vagy két és fél órát. A végén úgy éreztem, hogy te jó ég, ez briliáns, ez fantasztikus volt. És tényleg jó

¹ A rendezvény programját ld. <http://www.btk.elte.hu/babits>.

* David E. Wellbery írásaiból előzőleg a Kalligram folyóirat (2017/7–8, 11–93.) közölt válogatást. A *Faust I–II*. az Ós-Fausttal, valamint a 16. századi népkönyvvel együtt 2015-ben jelent meg a Kalligram Kiadó gondozásában.